

CHRISTOPH RANSMAYR

Egy turista vallomásaiból

Hatások? Azt kérdezi, milyen hatások értek? Fogalmam sincs. De nem is foglalkozom vele. Ha az ember beszél, elbeszél vagy ír – mindarról, ami az emberek emlékezetében és nyelvében történetté vált –, akkor akaratlanul is érinti legalábbis tartalmilag vagy néha talán formailag is mindazokat a kezdeményezéseket, amelyek valaha is hasonló témákkal foglalkoztak. Így tehát minden történet valamilyen szinten összefüggésben áll szinte az összes előző történettel. De ezeket az összefüggéseket nem lehet megkonstruálni. Olyan magától értetődő módon jönnek létre, mint minden más rokonság aközött, ami volt és ami van vagy ami még vár ránk.

Hogy egy ilyen rokonságon utólag megint barkácsolnak vagy radirozzatnak egy kicsit, az természetes. És ugyanilyen természetesen következnek be eközben mindenféle derűs közjátékok. Emlékszem például egy germanista kutatónő büszke dolgozatára, aki *Az utolsó világ* című regényemnek már a címében is egyértelmű párhuzamot vélt felfedezni Alfred Kubin *A másik oldal* című művével. Hosszú és bizonyára fáradságos munkával megírt cikkében aztán újra és újra a *másik* világról és a *másik* oldalról írt, anélkül hogy egyszer is megemlítette volna, hogy egy *utolsó* és egy *másik* – világ vagy oldal – között olyan mértékű jelentésszéli különbség van, amelyet még egy olvasni tanuló is könnyen felismerhet.

Igen, igen, valószínűleg ebben is igaza van: ezek az anekdoták épp olyan szármalmasak, mint minden más veterán-történet. Mentségemül csak azt tudom megemlíteni, hogy Naso, a szegény, száműzött költő *Az utolsó világ*omban szintén elég távol állt attól, hogy hős legyen: hiszen az én Nasóm is – a könyvben szereplő, nem a történeti – odavan a luxusért és az elismerésért. Ez a költő hosszú délutánokat tölt el egy napernyő alatt nagy stadionok közelében, és áhítattal hallgatja a tetszés és az ujjongás felmorajlását, sőt mi több, ezt a morajlást muzsikának érzékeli, és szinte kényszeresen tér vissza újra és újra, hogy legalább kívülről meghallgassa, miközben elképzeli, hogy ez a tetszésnyilvánítás, ez a hatalmas ováció neki szól, egyedül neki!

De vajon költészetének – és akárki másének – az igazsága és nagysága nem válik-e el létrehozójának bármily gyermeki és bármily mértéktelen hiúságától? Még mindig úgy véli, hogy egy jó írónak vagy költőnek jó embernek is kell lennie?, olyannak, aki ellenáll, *mindennek* ellenáll? Hát, igen. A magam részéről nem venném a bátorságot, hogy megingassam ebben a hitében.

Hogyan? Legalább gyógyírként meg akarja menteni az elbeszélést? Az értelem gyógyulásának szemléletes folyamataként? Az elbeszélés mint orvosság? Hát azt hiszi, hogy az emberiség történetében a legrosszabbat most már tényleg kiálltuk, és az elbeszélőknek, meg a közönségnek is csak annyi a dolga, hogy várja a jobb időket?

Akkor az egyszerűség kedvéért beszéljünk most csak a közelmúltról és a még belátható jövőről. Azt gondolom, illúzió azt remélni, hogy az idő gyógyít. Az idő betemet, elmúlik, de nem gyógyít, sőt, bizonyos esetekben el sem múlik – mint egy üstökös, amely látszólag eltávolodik, de valójában egy többé-kevésbé elliptikus pályát ír le és valamikor majd visszatér... És hirtelen megint minden lángokban áll, lángokban, mint az én lágerben megkínzott szereplőm, Ambras *A Kita-hara-kórban*. Az emlékezéssel együtt visszatérnek a fájdalmak is, mi több, egyre erősebbek lesznek. Ezt egyébként az orvostudomány is igazolja: amikor a csontváz előregszik, a deformációk és a régi sebesülések újból kínozni kezdik az embert.

Vagy talán még nem hallott róla, hogy a mi korunkban is van olyan szenvedés, amely nem szűnik meg, és olyan szomorúság, amelynek nincs vége? Olyan sorsokra gondolok, mint például Jean Améryé vagy Primo Levié: mindketten lágerfoglyok voltak és elbeszélők, és évtizedekkel szabadulásuk *után* pusztultak bele abba, amit elszenvedtek. Végző soron mindketten az önkéntes halálban látták meg a szabadulás egyetlen útját.

Lehetséges ilyen? Igen, lehetséges, hogy az egyik azt mondja, spongyát rá, felejtjük el, miközben a másik még mindig szenved a kínzástól, a behegedt sebeitől, az égő vállizületeitől, amelyeket a kínzás során szétszaggattak. Nem igaz, hogy – mondjuk 1945-ben – valamennyi lágerkapu kinyílt, és a történetnek, legalábbis a túlélők számára, jó vége lett. Ez nem a teljes igazság. Még mindig vannak emberek, akik azóta valamiféle időtlenségben élnek, amelyben minden idő, múlt, jelen, jövő a kétségbeesés szétválaszthatatlan idejébe zárul össze. Emberek, akik arra ítéltettek, hogy ebben az időtlenségben éljenek és újból és újból visszatérjenek oda, ahonnan egyszer megszabadultak. Megszabadultak tényleg? A fájdalom az ízületeikben az évek múlásával egyre rosszabb lesz. Egyre rosszabb.

Az egyik legfontosabb tapasztalat, amelyet az utazásokon és az írás révén szerezttem, az volt számomra, milyen közel van hozzánk a rémület és mindaz, amire a halálfélelem vagy az éhség fenyegetésében, kapzsiságból vagy pusztá butaságból mindannyian képesek vagyunk. Pedig még egy turistának sem kell ahhoz háborús területeket felkeresnie, vagy a nagyvárosok, mint például São Paulo, Bombay, Delhi vagy Mexiko City nyomornegyedeit, hogy felismerje, a mi életünk viszonylagos, jól rendezett nyugalma globális szempontból a felfoghatatlan kivételt jelenti. A nyomorból, *kívülről* szemlélve a mi életünk teljesen irreális, sokkal messzebb van a valóságtól, mint a legmerészebb elbeszélői világ.

És emiatt állíthatom, hogy nem anakronisztikus játék, ha a történeteimben egybefolynak a különböző idők, hanem kísérlet, fáradságos kísérlet arra, hogy közelebb kerüljek a valósághoz. Mennyire gyűlölöm, igenis gyűlölöm ezt az összekacsintást az olvasóval: 1938..., 1945 – ti, a bábszínház körülhízelgett nézői, tudjátok, ez mit jelent. És az összes színházlátogató bólint. Tényleg? Mindenki tényleg tudja a történetnek már az első szava előtt, hogy miről van szó?

Amit én, a turista vagy elbeszélő, a legszerencsésebb esetben el akarok érní, az persze elérhetetlen – elbeszélni valamit előfeltevések nélkül. Senkinek nem lenne szabad tudnia egy történetnek már az első szava előtt, hogy mit jelent a *háború* vagy a *láger*. Csak az ismeri meg ezeknek vagy más szavaknak a jelentését, aki követi a történetet. Bocsássá meg az izgatottságomat, de én úgy kezelem a szereplőimet, ha már egyszer belekerültek a történetbe, mint hús-vér embereket. És életemnek különböző szakaszaiban és helyzeteiben a különböző emberek eltérő mértékben állnak közel hozzám.

A *Kitahara-kór* írása közben néha szinte szerelmes voltam a női szereplők egyikébe, Lilybe. Máskor viszont Ambrasért, a *kutyakirályért* érzett szomorúság ejtett rabul ebben a történetben. A három főszereplő kitalálásakor – Beringnek, a testőrnek és a *moori üvöltőnek* az esetében is – az volt a szándékom, hogy mindhárom szereplővel lehessen azonosulni. Azonosulni nemcsak azzal, aki elszenvad valamit, hanem azzal is, aki másnak okoz szenvedést. Itt a tettesek, ott az áldozatok – és én mint olvasó vagy elbeszélő mindig a jónak, az igazságnak, a felvilágosodásnak az oldalán: a világ nem ilyen ostobán egyszerű. Sem a valóságos, sem az elbeszél.

Hatások? Persze, az ebensee-i és mauthauseni koncentrációs táborok kőfejtői mint helyszínek nagy hatással voltak a regényre. Igen, Mauthausenben is van egy sziklába vájt lépcső. És a mauthauseni láger múzeumában, egy üvegtáblán ott áll különféle kézírással az a lágerposta leveleiből kimásolt német mondat, amelyet be *kell*t illeszteni minden személyes híradásba, amelyet ebből a pokolból Olaszországba, Lengyelországba vagy Magyarországra küldtek: *Ich bin gesund, es geht mir gut*.

Egészséges vagyok, jól megy sorom. Számomra ez a mondat a barbárság legmegrázóbb emlékművei közé tartozik: hogy az egyetlen megmaradó vigaszt, a saját nyelvünket sem hívhatjuk segítségül, hogy legalább a szeretteinknek elbeszélhessünk valamit a szenvedéseinkről, a félelmeinkről és az elhagyatottságunkról, hanem egy formulával, az adott körülmények között elképzelhető legrettenetesebb és ráadásul a hóhérok szavaival megfogalmazott hazugsággal meg kell tagadnunk önmagunkat és életünk hátralevő részét. A regényemben tehát idéztem ezt a mondatot. Ezt nem kellett kitalálni.

Nem gondolja, hogy az olyan nevek, mint például Mauthausen vagy Auschwitz gyakran pusztá rövidítésként jelennek meg a jószándékú felvilágosítás és a jól szervezett emlékezés folyamatában? De az emlékezésre való pusztá felszólítás

nem helyettesítheti a borzalom felidézését, nem képes megjeleníteni a borzalom képét, sem pedig az emberek arcát. Ha valaki egyáltalán képes erre, az az elbeszélő.

Hogy Ön szó szerint már csak *A Kitahara-kór* ajánlására emlékszik?

Fred Rotblattnak
és apám, Karl Richard Ransmayr emlékének

Pontosan. Így szól az ajánlás. Eredetileg ezt a könyvet csak a barátomnak, Frednek akartam ajánlani, aki az úgynevezett *gyerektranszportokkal* még el tudott menekülni Bécsből Angliába. Édesanyját megölték Auschwitzban. Hosszú beszélgetéseket folytattam vele, és egyszer aztán engedélyt kértem tőle, hogy neki ajánlhassam a könyvet, ha valaha is sikerül regényt írnom egy olyan időről és világról, amelyet nem kellett átélnem. Aztán *A Kitahara-kór* megírásának ötödik s egyben utolsó évében meghalt apám. Neki is sokat köszönhet a regény. És Fred Rotblatt, aki apja akarata szerint a háború után és új hazájában, New Yorkban a *Jordan* nevet vette fel, amely az Egyesült Államokban egyébként fekete név, *Jordan*, mivel az apja soha többé nem akart *német* szóval kapcsolatba kerülni, még olyannal sem, mint a Rotblatt – Fred hozzájárult az ajánlás megosztásához, vagy mondhatjuk: megféleléséhez. Amit a múlt évszázad sötét korszakairól tudok, azt lényegében Fredtől és apámtól tudom, és itt a félelemre, gyászra, az emlékezés fájdalmaira gondolok, nem statisztikai adatokra.

Az emberi létezés fenyegető, sötét aspektusa?

Ez a téma a legkorábbi időktől fogva velem volt: a Traunsee egyik partján jártam iskolába, a másik parton volt az ebensee-i kőfejtő, Mauthausen egykori külső tábora. Minisztránsként én vittem az edényeket az *utolsó kenet*hez, amikor szülőfalum egyik részeg csirkefogóját a bezárt ajtón keresztül agyonlőtték a rendőrök. Első választó voltam, amikor egy köztisztviselőként álló osztrák kormányfő politikai partnerként vett számításba egy egykori SS-tisztet, és a tiltakozásokra rágalomokkal válaszolt. Riporterként írtam az oranienburgi koncentrációs táborról és a költő, Jura Soyfer haláláról Buchenwaldban. Írtam a Kaprunnál levő duzzasztómű alapozásánál végeztetett kényszermunkáról és az alsó-ausztriai Mostviertelen keresztülkorbácsolt foglyokról. Elviselhető saját és elviselhetetlen idegen emlékeim voltak a tó mellett levő kőfejtőről és mindarról, ami ott történt. Persze szívesebben választottam volna világosabb helyszínt *A Kitahara-kór* számára, amely egy testőr történetét beszéli el, akinek a tekintete elsötétedik. De aztán találkoztam New Yorkban valakivel, aki megmenekült, egy Bécsből való emigránssal – Fred Rotblattal, akit Jordannak hívnak –, és tőle megtanultam, hogy minden emlékekkel – elbeszélőként is – szembe lehet nézni.

Akkor jó, gondoltam, most az egyszer és talán utoljára saját életem pincéiből veszem az anyagot egy regényhez. Persze foglalkoztatott az a felháborító jogtalanság is, hogy még mindig és egyre csak ismétlődően tiszta lapról, felejtésről és megbocsátásról beszéltek, miközben ezek között a szónokok és esküdözők és kiengesztelők között olyan emberek éltek és élnek ma is, akik nem tudnak felejteni és tiszta lapot nyitni és árkokat betemetni, mert még mindig szenvednek a láger és az ottani kínzások következményeitől, és előfordul, hogy annyi idő után épp most, napjainkban pusztulnak bele abba, amit elkövettek ellenük.

Emlékszem Dan Dinernek, a történésznek az előadására *Auschwitz mint jövő* címmel. Nem tudok úgy végigmenni Salzkammergutban, Ebenseeben, Mauthausenben a saját történetem kulisszái között, hogy ne gondoljak a fenyegető múltra és egy lehetőségként számba veendő, fenyegető jövőre. De szerencsére van ez a különbség, a mások által elszenvedett, dokumentált történet és a történet elbeszélése közötti különbség. Engem hatalmukba tudnak keríteni a dokumentumok; ezek a halottlisták, a pusztá nevek és számok, a periratok, a jegyzőkönyvbe vett vallomások – *A Kitahara-kór* írása közben néha rémálmaim voltak tőlük. De mégsem felvilágosító, misszionárius indítékokból fogtam bele ebbe az elbeszélői vállalkozásba, pusztán szükségét éreztem, hogy megértsem, milyen világból és milyen időből jövök.

Miután azonban elbeszéltem ezt a történetet... nem, miután *akármilyen* történetet végül elbeszélünk, el kell távolodni tőle, és azt is el kell viselni, hogy némelyek számára esetleg megrázó, mások számára viszont szinte gyűlölnivalóan unalmas lesz. Én nem akarom és nem is tudom a történeteimet felvigyázni vagy védelmembe venni, hanem csak abban bízhatok, hogy túl fogják élni a leggonoszabb félreértést is. Szomorú, hát persze, minden elbeszélő számára szomorú, ha története félreértések áldozatává válik – de nyilvánvaló, hogy az irodalomtörténet – akárcsak a világtörténet – nem az igazságosság hona.

Természet? A természet élménye mint kiengesztelődés? Miről beszél? A békés, idillikus természet élménye fikció. Kérdezzen meg egy rózsatermesztőt. Az persze igaz, hogy az idillt a nyelv nélküli természetre a legkönnyebb kivetíteni, de kérdés, hogy elbódulni, vigasztalódni, kiengesztelődni akarunk-e – vagy megtudni valamit a világról. Ami engem illet, mindig az emberek érdekeltek. Még a lehetséges történetekre vonatkozó terveim is úgy vesznek körül, mint az emberek. Egyikük vagy másikuk néha nagyon közeli, nagyon valóságos, de többnyire megmarad pusztá gondolatnak. És hirtelen – valami irracionális készletésre – úgy fordulok valamelyik történet felé, ahogy egy emberhez, úgyszólván beleszeretek, és ebben az a különös és csodálatos, hogy ez a történet aztán mindenhova elkísér, ahova csak megyek, és valamiféle kulcsot jelent számomra a világ maradékához.

Ebben az értelemben semmi rémisztőt nem találok abban az elképzelésben, hogy egyszer majd örökre elmerülök egyetlen történetben, egyetlen könyvön dolgozom majd a hátralevő életemben. A magunkfélék amúgy is csak egyetlen dolgot tehetnek: amit el kell mondaniuk, azt minden erővel és minden rendelkezésre álló eszközzel, az elejétől a végéig elbeszélni. Hogy ezt a hihetetlen erőfeszítést megértik-e és honorálják, elátkozzák vagy megtapsolják, annak csak életkörülményeim kényelmességéhez vagy kényelmetlenségéhez van köze, az írást, az elbeszélést egy fikarcnyit sem befolyásolja.

Ember embernek farkasa: *ez a vezérelvem* – elhiszi? Még mindig azt hiszi, hogy egy végletekig borúlátó embert lát a lámpája alatt kuporogni? Higgyen, amit akar. Néha persze jól tesszük, ha az emberi lehetőségekről gondolkodva a közmondásos farkastermészetből indulunk ki – amúgy a valódi farkasok élete hatásosan cáfol mindenféle közmondást. A rosszindulatú közmondásban való hittelt megtakarítjuk magunknak azoknak az utópistáknak a kijózanodását, akik az embert különösképp jónak, természetből fogva jónak tartják, és egész népeknek valamiféle magasabb értelemre való átnevelését is megvalósítható programnak tekintik. De például *Az utolsó világban* még a közmondásos farkastermészet is csak szóbeszéd, pusztán szóbeszéd!, amelyet az általunk ismert alakban egy szatócsnő tulajdonít a száműzött Nasónak – egyébként tévesen. Azonkívül az én *vasból való* városomnak, Tominak a lakói még ki is nevetik a Thies nevű németet, aki ezt a szóbeszédet választja magának jelmondatul.

Némely utópista, aki az emberek átnevelésében keserű tapasztalatokat szerzett, nem saját túlhajtott követelményeit revideálja, hanem a térítésnek ellenálló s ezért arra méltatlannak bélyegzett *embertől* fordul el csalódottan. És ugyanazzal a szenvedéllyel, amellyel korábban a visszamaradottak felé fordult, hogy előbbre vigye őket, most az ellenkezőjéről beszél, az ember alantas, rút természetéről.

Mindkét gyámkodás zavarja a világra vetett pillantást. Ha van egyáltalán valami, ami megerősíthet minket a fejlődés derűsebb lehetőségeiben való bizakodásban, akkor az csak az egyedi emberre vetett pillantás lehet. Aki az absztrakt emberfogalomtól az individuum felé fordul, az reménykedésre is találhat okot.

És mégis – mondja Ön –, egyszer majd el fog tűnni valamennyi hősöm? Igen, hogyne. Ez az egyetlen bizonyosság a *saját*, valódi életünkben, amire építhetünk. De a nagy egészben való feloldódás, az egyedi ember eltűnése nem elbeszélői szándék hogy az individuumot az elhagyatottságba és a semmibe kergessük. Közben mindig arról is szó van, hogy visszaadjuk az egyedi embernek a saját jelentőségét, sőt, még az eltűnése is kitolódik azzal, hogy elbeszélék róla valamit. Valamikor majd, annyi bizonyos, senki nem lesz, aki racionális mintát vetíthetne erre a világra. Valamikor majd megint olyan lesz ez a világ, mint amilyen hosszú időn át volt: ember nélküli világ. Itt felmerülhet az az érdekes kérdés, hogyan le-

het ezzel a tudattal élni, és közben még valamiféle örömet vagy akár lelkesedést is érezni.

Így igaz. Én is ezt gondolom: nyilvánvalóan nem az emberi létezés az univerzum egyetlen és legnagyobb feladata. Amit az ember és az univerzum viszonyáról a filozófiai, politikai és vallási hierarchiák állítanak, az pusztán ideológia és mindenképp csak egy a gondolkodás számtalan lehetősége közül. Ami minket valamely kulturális, vallási vagy politikai tanítás szerint formál vagy deformál, az soha nincs alternatíva nélkül. Meg is cserélhetjük a perspektívát. Életünk nyomainak megértéséhez hasznos lehet, ha összefüggésbe hozzuk a történelmet a természet történetével. Az az időtartam, amelyben háborúkat vívunk és békeszerződéseket kötünk, kultúrákat építünk fel és rombolunk le, végső soron nem az egyetlen mérce a fejlődés számára. Nem árt, ha időnként valamely nagyobb térbe pillantunk bele, például az asztronómiaiba vagy akár csak a geológiaiba, mert utána némileg másképp látjuk saját életünket is.

Hogyan? Ön még mindig hisz a profetikus, lázadó vagy legalább vitatkozó költő nagy szerepében? Becsületére válik Önnek, igaz, egy meglehetősen dohossá vált kódex szerint. Akinek csak oda kell hallgatnia, oda kell néznie, igen!, rá kell néznie! – csak rá kell merednie három-négyszáz műholdas tévéadó képernyőire ahhoz, hogy a világ állapotáról legalábbis töredékekben értesüljön, az ne beszéljen hírnökök és prédikátorok iránti szükségletéről. Egy elbeszélő pótolhatja a képzelőerő hiányát, de nem harsoghat egyszerűen parancsokat, hogy *Nyisd ki a szemed!* vagy *Állj ellen!*

Hogy én mondtam-e *nemet*, amelynek súlyos következménye lett? Szerencsére nem kerültem olyan helyzetbe, amikor ilyesminek döntő jelentősége lett volna. Például soha nem álltam olyan választás előtt, hogy vagy vállalom a testi gyötrelmeket, a fájdalmat, az éhséget, a börtönt vagy ami még annál is rosszabb, vagy pedig beadom a derekamat. Félek, ha kínzással vagy halállal fenyegettek volna meg, aligha viselkedtem volna hősiiesen. Emlékszem apámra, erre a visszahúzódó, aggodalmaskodó emberre, akit szinte állandóan büntudat gyötört valamiért, és úgy érezte, mindenkinek folyton köszönetet kell mondania – azért, hogy ez a népviseletben, reverendában és egyenruhában masírozó társadalom törvénytelen gyerekként is elfogadta őt egy mélyen katolikus faluban, hogy *szegénydiákként* megnyílt előtte az út a gimnáziumba és a felsőbb tanulmányok felé – hosszú út különben, meredek és télen térdig, derékig behavazott, a nedves zsilipórháztól indul felfelé a legközelebbi *vasútállomáshoz*, s onnan a Traunsee-nél levő végállomásig tart.

Jól ismerem ezt az utat: szüleimmel és három testvéremmel vasárnapi sétáink alkalmával gyakran végigjártuk fentről lefelé, illetve nem is jártuk: talpfáról talpfára ugrálva hagytuk el a falut, bementünk az erdőbe, az erdőből le a folyóhoz, egy romos házig – abban a házban nőtt fel apám.

És ez az ember, aki gyerekkora óta az egész községnek és plébániának és *egyáltalán!* köszönettel tartozott, épp ő mondott le tehetséges diákként és kitüntetésekkel elismert érettségizőként a rá váró, fényes karierról, amikor nem lépett a jóakarói által nyomatékkal ajánlott tiszti pályára, aztán egyszerű tartalékosként behívták, és a hegyekből a tengerhez került.

A Fekete-tengeren egy aknakereső naszád fedélzetén szolgált, majd hadifogságba esvén a Krím-félszigeten, Szevasztopol közelében végül megtanulta eredetiben olvasni Gogol, Gorkij és Dosztojevszkij műveit, és annyira hasznossá tette magát fordítóként, hogy csak hosszú évekkel a háború után, a legutolsó hadifogyokkal térhetett haza. Tudom, hogy akkor az is megfordult a fejében, örökre ott marad a Krím-félszigeten, és tudom azt is, hogy önmagával mindig oroszul beszélt. Többször is kihallgattam a monológjait a kamra nagy szennyeskosara mögül, és akkor még azt hittem, ez az érthetetlen, rejtélyes énekbeszéd a felnőttek titkos nyelve, és az érettség jeleként ugyanúgy jár mindenkinek, mint a szakáll, az ősz haj vagy a kopaszság.

A legfigyelemreméltóbb mondata, amelyre emlékszem, válaszként hangzott el egyszer arra a kérdésemre, hogy annyi sok iskolai siker, szorgalom és buzgalom után miért mondott le a karierról. Ugyanis ez az engedékeny, folyton kiegyezésre és jó hírnévre törekvő ember, aki végül mindennek ellenére mélységes melankóliába süppedt, azt válaszolta a kérdésemre: *Nem akartam semmire se vinni ebben az államban, ezek között az emberek között semmire se akartam vinni.*

Nem, apám, egyike annak a két törvénytelen gyermeknek, akiknek anyja egész életében férj nélkül maradt, magányától iszonyúan szenvedett, egy tüdő-kórház konyhájának szakácsaként alaposan megkövéredett, az én apám nem volt hős. De talán a döntése elegendő lett volna, talán az is tényleg elegendő lett volna és elegendő lenne a hátralevő időnkre, ha az emberek az autoritárius, barbár társadalmakban nem akarnák feltétlenül vinni valamire, nem akarnának minden áron valami posztot betölteni, valamivel kitűnni. Ugyanis aki a barbárságban nem akar csillogni, az talán megmenteni nem fogja, de egy kicsivel, valami nagyon kicsivel megjobbítja a világot.